

İMÂM-I ÂZAM EBÛ HANÎFE’NİN AKILCI YÖNTEMİNİN (RE’YCI) BAŞLICA NEDENLERİ VE DÜŞÜNCELERİNİN OLUŞTUĞU İLMÎ ORTAM THE MAIN REASONS OF ABU HANİFAH’S RATIONALIST METHOD AND THE SCIENTIFIC ENVIRONMENT THAT FORMED HIS THOUGHTS

ADNAN KOŞUM
PROF. DR.
SDÜ. İLAHİYAT FAK.

ÖZ

İslam hukuk tarihinde akılcılık denildiğinde akla ilk gelen şahsiyet kuşkusuz Ebû Hanîfe’dir. Ebû Hanîfe’nin akılcılığı aklın bilginin kaynağı olması anlamında değil, nasların yorumlanmasında akla biçilen rolün diğer mezheplere göre daha fazla olması manasındadır. Ebû Hanîfe, kişilik özelliklerinin, entelektüel birikiminin, toplumsal hayatın içinde olmasının, mensubu olduğu bilimsel geleneğin hocalara bağlılık özelliği taşımasının, mezhep içi hükümlerde bütünlük ve tutarlılık arayışının ve bir takım çevresel faktörlerin sonucu olarak nasların yorumlanmasında akılcı (reyci) bir tutum izlemiş ve bu özelliği ile temayüz etmiştir. Bunun sonucu olarak da icthad faaliyetlerinde kıyas ve istihsan gibi akli kullanmayı gerektiren yorumlama biçimlerini yoğun bir şekilde kullanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ebû Hanîfe, Akılcılık, Re’y, Kıyas, İstihsan.

ABSTRACT

The person who first comes to mind when the topic is the concept of rationality in the history of Islamic law, that person is, undoubtedly, Abu Hanifa. The rationality of Abu Hanifa does not mean that the ration is the source of knowledge but rather the role of reasoning in the interpretation of nusus is greater than in other sects. As a result of his personality traits, intellectual accumulation, being an active member of the social life, loyalty of his scientific tradition to scholars, his search for integrity and coherence in sectarian rules and some other environmental factors, Abu Hanifa followed a rational attitude (using and applying ra’y) in the interpretation of nusus, and he came into prominence with this rationality-centered feature. Therefore, he intensely used forms of interpretation that require the use of reasoning such as qiyas and istihsan in his ijthad activities.

Key Words: Abu Hanifa, Rationality, Ra’y, Qiyas, Istihsan

Giriş

Giriş

Fıkıh tarihinde reycilikten söz edildiğinde ilk akla gelen şahsiyet kuşkusuz Ebû Hanîfe'dir (ö.150/767). Zira o, kendi zamanında re'yî en çok kullanan kimse olarak bilinmektedir.¹ İslâm hukuk düşüncesinde akılcılığı içinde barındıran re'y ve kıyas yönelişlerinin en başta gelen temsilcilerindendir. İslâm dünyasında akılcı (re'y) fıkıh ekolünün lideri ve hür düşünce taraftarıdır. Onun en dikkat çeken özelliklerinden biri, hem hür düşünceye ve akla geniş ölçüde yer vermiş olması, hem de bunu naslarla kuvvetlendirmiş bulunmasıdır.² O hem fikhî düşüncelerinde hem de kelâma ilişkin açıklamalarında dönemine

¹ Ebû Ömer Yûsuf en-Nemerî, İbn Abdilber, *Câmiu Beyâni'l-İlm ve Fadlihi ve mâ yenbeğî fi rivâyetihî ve hamlih*, Dâru'l-Erkâm, 1398/1978, II, 148; Abdülkadir, Ali Hasan, *Nazra Âmme fi Târîhi't-Teşrii'l-İslâmî*, Kâhire 1965, s. 225.

² Kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin re'y hakkında bir eser kaleme aldığı rivayet edilir. Eserine "*Kitâbu'r-Re'y*" (*Şahsi görüş Kitabı*) ismini vermiş ve eserinde, meselelerin çözüme kavuşturulmasında kişinin görüşünü (akıl yürütme) nasıl kullanacağını izah etmiştir. Ancak söz konusu eser günümüze kadar ulaşamamıştır. Kitabın Hulâgu'nun Bağdat'ı yağmaladığı sırada Dicle nehrine atılan binlerce kitaptan biri olması muhtemeldir. Günümüze kadar ulaşmasa da, fıkıh hakkında tarihçilerimizin atıfta bulunduğu en eski eserdir. Bkz. Muhammed, Hamîdullah, *İslâm'ın Doğuşu*, çev. Murat Çiftkaya, Beyan Yayınları, İstanbul 2002, s. 125; Hazne, Heysem, *Tatavvuru'l-Fikri'l-Usûli'l-Hanefî*, Dârü'r-Râzî, Amman, 2007/1428, s. 39. Mezkûr eser, modern anlamda fıkıh ilkelerini muhtemelen kapsamıyor olsa dahi, kanunu değiştirmek, onun maksadını anlamak ve onu yorumlamak için aklın nasıl kullanılacağını açıklaması ihtimal dâhilindedir. Ebû Hanîfe'nin zikredilen eseri söz konusu alandaki ilk kitaptır. Ondandan önce başkaları da bu konuda kitaplar yazmış ve re'y ışığında hükümler vermiş olabilir. Ancak, eserlerini bu konunun teorik yönlerini tartışarak yazmış olduklarından bahsedilmez. Dolayısıyla, Ebû Hanîfe'nin *Kitabu'r-Re'y*'i bu alandaki ilk kitap olarak kabul edilir. Bkz. Hamîdullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 125-126.

göre oldukça akılcı denebilecek bir yöntem takip etmiştir. Din içerisinde akıl bir yöneme başvurmak, bir takım akıl çıkarımlardan hareketle (kıyas) sonuca ulaşmak şeklindeki akılcı bir akımın ilk temsilcilerinden biri olmuştur.³ Kuşkusuz Ebû Hanîfe hicri II. yüzyıl gibi erken bir dönemde fikhî ve itikâdî konulara getirdiği kapsamlı, rasyonel ve pratik bakış açılarıyla belki de ilk akıl açılımının sahibidir. O, Kur'ân ve sahih sünnetle temellendirdiği düşüncelerini onların ışığında yol alan akılla da desteklemiştir. Ebû Hanîfe'nin fıkhî yöntem olarak kabul edip kullanmış olduğu re'y metoduna başvurmasının sebeplerini daha iyi bir şekilde kavramak ve anlamak için onun yaşadığı ortam, uğraş alanları, kültürü, coğrafyası, eğitim ve siyasi durumunu bilmek gerekir. Zira söz konusu faktörlerin onun görüşlerinin şekillenmesinde oldukça önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir.

Dikkat edilirse akılcılığı ifade etmek üzere rasyonalist kavramı kullanılmamaktadır. Rasyonalist nitelemesi, Batı felsefe geleneğinde akıl merkezci kuramsal yaklaşımların karşılığı olarak ifade edilmektedir. Burada daha çok, İslâm hukuk tarihinde "aklılığı" ya da orijinal deyimiyile "re'y" merkezli düşünüş biçimini vurgulayıcı bir biçimde ifade edebilmek için böyle bir kullanıma gidilmiştir.⁴ Akılcılık kavramıyla felsefede ve özellikle hukuk felsefesinde anlaşıldığı şekliyle epistemolojik anlamda bilginin ve hukukun kaynağını akıl olarak görme değil, nasları anlama ve yorumlama vasıtası olarak akla biçilen rol manasında ya da sistem içerisinde tutarlılık anlamında akılcılık kastedilmektedir.⁵ Zaten fikhî tarihinde de akılcılık dendiğinde re'yci düşünce kısaca re'ycilik⁶ anlaşılır.

³ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadîs*, thk. Abdulkadir Ahmed Ata, Beyrut 1988, s. 54-56; W. Montgomery, Watt, *Islamic Surveys* (İslâmî Tetkikler: İslâm Felsefesi ve Kelâmı: çev. Süleyman Ateş), Ankara, 1968, s. 37; *İslâm Nedir?*, çev. Elif Rıza, Birleşik Yay., İstanbul, 1993, s. 207.

⁴ Muharrem, Kılıç, Hukukun Kökeni Sorunsalına Rasyonalist-Doğal Hukuksal Bir Bakış: Ebû Hanîfe, -Aşkın Değerler ve İdeler ile Pozitif Hukuk Arasındaki İlişkinin Evrensel Niteliği-, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri I), Kurav Yayınları, Bursa 2003, s. 402.

⁵ Ebû Hanîfe'nin nasları akla uydurmak gibi bir tutumu yoktur. Ancak ileriki satırlarda da ifade edileceği üzere nasları akılla kavramak, naslardaki tikel/cüzî hükümleri bağlı buldukları illet ve ilkelerle irtibatlandırmak, hükümlerle ilkeler ve ilkelerle ilkeler arasında tutarlılığı sağlamak gibi hassasiyetinden söz edilebilir.

⁶ Fikhî literatürde akla yakın bazen onunla eş anlamlı olarak kullanılan re'y kavramı, kişinin edindiği kültür birikimi çerçevesinde, -ilâhi iradeyi keşf için- düşünce sonucu vardığı kendi akıl çıkarımıdır. Özellikle fikhî teşekkül devrinde, akıl, akıl düşünce ve bu düşüncenin sonucu anlamında yaygın olarak kullanılan terim re'y terimidir. Sahabe, tabiün ve tebe-i tabiün döneminde kıyas, istihsan, maslahat-ı mürsele ve örfü ihtiva etmektedir. Bütün akıl yürütmeleri içine alacak surette geniş kapsamlıdır. Akıl ve re'y terimlerinin geniş bir açıklaması ve karşılaştırması için bk. Şükrü, Özen, *İslâm Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci*, (Basılmamış Doktora tezi, Marmara Üni. Sosyal Bilimler Enst.), İstanbul 1995, s. 49; Râgıp, el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*, İstanbul 1986, s. 303-305; Nâdiye Muhammed Şerîf, Umerî, *Neş'e-*

Çalışmada fıkıh tarihinde kıyasçı/re'yci kimliği ile ön plana çıkmış, aklın savunucusu olarak görülen Ebû Hanîfe'nin söz konusu yaklaşımının temel nedenleri ve bu yaklaşımını biçimlendiren ve etkileyen ilmî ortam ele alınacak, onun nasların yorumlanmasında akla daha fazla yer vermesine neden olan saik ve dinamiklerin neler olabileceği hususu incelenecek ve irdelenecektir.

Burada belirtmek gerekir ki makalede Ebû Hanîfe'yi akılcı bir yöntem ve tutum izlemeye sevk eden sebepleri, meselenin daha iyi anlaşılması ve kavranması açısından her ne kadar müstakil başlıklar altında ele alsak da çalışmanın doğası gereği zorunlu olarak her başlık birbiriyle bağlantılı, bazen iç içe ve girift olmuştur. Yine makalede saydığımız nedenler elbette ki tahdidi olmayıp tadâdîdir. Bunların yanında başka faktörler de söz konusu olabilir. Makalede etkisinin yoğun olduğunu düşündüğümüz muhtemel nedenlere yer verilmi tir.

I. Kişilik Özelliği ve Entelektüel Birikim

Bir kişinin çeşitli özelliklerinin merkezinde yer alan ve bütün diğer özelliklerine damgasını vuran hâkim eğilimin, o kimsenin asıl karakteristiğini oluşturduğu düşüncesiyle baktığımızda, Ebû Hanîfe aklî yetenekleri son derece gelişmiş olan birisidir; doğuştan üstün zekâ, akıl ve mantık gücüne sahiptir.⁷ Aklî yeteneklerinin mükemmelliği ve deha derecesindeki zekâsı hususunda nakledilen sözler onun aklî gücü hakkında yeterli fikir vermektedir. Ali b. Âsım (ö. 201/817), “akıllı insanların akıllarıyla Ebû Hanîfe'nin akli tartılsa diğerlerinde bulunan aklın tamamının değilse de yarısının kendinde toplanmış olduğu ortaya çıkardı”⁸ demiştir. Ebû Hanîfe ile muasır olan Bekir b. Huneys, “Ebû Hanîfe'nin akli, zamanında bulunan seçkin ya da halktan bütün insanların akıllarına nispetle daha üstündü” ifadesini kullanmıştır. Ebû Yûsuf, “aklın kemalini, mürüvvet ve insanlığın tamamını ben Ebû Hanîfe hazretlerinde gördüm. Akıl ve mürüvvet bakımından asla

tî'l-Kıyâsi'l-Usûlî ve Tatavvuruhu, Kahire 1987/1407, s. 20-21; Muhammed, Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe, Hayâtühü ve Asruhü, Ârâühü ve Fıkhuhu*, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1947, s. 102; Dirîfî, Muhammed Fethî, *el-Minhâcü'l-usûliyye fi'l-İctihad bi'r-Re'y fi'ş-teşri'il-İslâmî*, eş-Şeriketü'l-Müttehede, Dımaşk 1985, s. 13; Adnan, Koşum, *İslâm Hukuk Tarihinde Kıyasın Oluşum ve Gelişim Süreci (Başlangıcından Mezheplerin Teşekkülüne Kadar)*, İzmir 2010, s. 19-20.

⁷ Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali, Saymerî, *Ahbârü Ebî Hanîfe ve Ashâbih*, Haydarabad 1976, s. 41, 42; Şihâbü'd-Dîn Ahmed, Heytemî, *el-Hayrâtü'l-Hisân fi Menâkibi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, Kahire, 1304, s. 46, 47; Abdülkerîm, Zeydan, *el-Medhal li-Dirâseti'ş-Şerîati'l-İslâmiyye*, Bağdat 1969, s. 131

⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk. trc. ve tlk. Şuayb el-Arnâvûd, Beyrut, 1402/1982, c. VI, s. 403; Zehebî, *Menâkübü'l-İmam Ebî Hanîfe ve Sâhibeyhi Ebî Yûsuf ve Muhammed b. El-Hasen*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî Ebû'l-Vefâ el-Afgânî, Beyrut 1419, s. 32.

benzeri yoktu” buyurmuştur.⁹ Ebû Hanîfe'nin akıl yürütmesinin gücünü göstermesi babından İmam Mâlik'in ifadeleri dikkat çekicidir. İmam Mâlik'e (ö. 179/795) Ebû Hanîfe hazretlerini nasıl gördünüz diye sorulduğunda şöyle cevaplamıştır: “Evet, öyle bir zat gördüm ki eğer bu direğin altın olduğuna inansaydı, ona kesin bir delil getirmekten aciz kalmazdı”. Başka bir rivayette bir zat, meşhur kimselerin çoğunu İmam Mâlik'e sormuş ve sözünün sonunda, “Ebû Hanîfe hazretleri için ne buyurursunuz?” deyince o da, “Sübhânellâh, onu başkalarıyla kıyaslamak mümkün müdür? Tallahe, ben ömrüm boyunca Ebû Hanîfe hazretlerinin benzerini görmüş değilim. Şu mescidin direğinin altın olduğunu iddia etseydi, iddiasının doğruluğu için kabul edilir bir kıyas delili getirebilirdi”¹⁰ demiştir. İmam Şâfiî'den aktarılan bir rivayette ise onun, “Hiçbir anne İmâm-ı Âzam'dan daha akıllı bir kimseyi doğurmamıştır”¹¹ dediği belirtilir. Yine Halife Harun er-Reşîd (ö. 193/809) huzurunda Ebû Hanîfe'den söz edilince, Halife onun hakkında “Allah Ebû Hanîfe'ye rahmet etsin. Başkalarının baş gözü ile göremediklerini o akıl gözü ile görmüştür” demiştir.¹² Bu bağlamda Ebû Hanîfe'nin kişisel özelliğinin, fitrî yapısının onun re'yci/akılcı tutumunda en etkili sebeplerden biri olduğu düşünülebilir. Nitekim onun bu kabiliyeti hakkında söylenenlerden diğer bazıları şöyledir: “Eğer bir kimsenin re'yi (aklı) ile konuşması gerekiyorsa o, Ebû Hanîfe'den başkası değildir”¹³, “İki şey var ki zannediyorum Kûfe tartısında eşit gelir. Biri Hamza'nın kıraatı, diğeri Ebû Hanîfe'nin re'yi”¹⁴. Yahya b. Ebû Saîd'in Ebû Hanîfe'nin söz konusu özelliği hakkındaki değerlendirmesi şöyledir: “Allah'a andolsun ki Ebû Hanîfe'nin re'yinden daha güzel bir re'y işitmedik. Biz onun görüşlerinin çoğunu alırdık.”¹⁵ Abdullah b. Mubârek, “Eser bilinir re'ye ihtiyaç duyulursa Mâlik, Süfyân ve Ebû Hanîfe'nin re'yi alınır. Ebû Hanîfe onların en iyi ve en ince anlayışlısı ve fıkha en vâkıf olanıdır. Üçünün en fakihidir”¹⁶ demiştir. Yine İbn Kuteybe (ö.276/889) Ebû Hanîfe 'yi akıl yürütme konusunda zamanın tek adamı olarak kabul etmiştir.¹⁷ İşte bu ifadeler Ebû

⁹ İbn Hacer, Heytemî, *Fıkhın Sultanı İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe*, trc. Manastırlı İsmail Hakkı, Hazırlayanlar: Sıtkı Çoban-Fatih Başpınar, Semerkand, İstanbul 2010, s. 143.

¹⁰ Heytemî, a.g.e., s. 118.

¹¹ Heytemî, a.g.e., s. 143; Hayati, Hökelekli, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin Kişilik Yapısı*, Kurav, 2003, s. 104.

¹² Ali, Bakkal, *İslâm Fıkıh Mezhepleri*, Rağbet yayınları, İstanbul 2007, s. 61.

¹³ Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb, el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Kahire, c. XIII, s. 343, I-XIV, 1349/1931.

¹⁴ el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XIII, s. 346.

¹⁵ el-Bağdâdî, a.g.e., XIII, 345; İbn Abdilber, *Câmiu Beyâni'l-İlm*, c. II, s. 149.

¹⁶ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih*, s. 77; el-Bağdâdî, a.g.e., c. XIII, s. 343.

¹⁷ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadîs*, thk. Abdülkadir Ahmed Ata, Beyrut 1988, s. 69.

Hanîfe'nin akıl konusundaki yeteneğini ortaya koymaktadır. Benzer özellik Ebû Hanîfe'nin hocaları için de söylenir.¹⁸

Öte taraftan İslâm coğrafyasında II./VIII. yüzyıldan itibaren giderek belirginleşen fıkıh ekolleri ve bu sürecin devamında tedvin edilmeye başlanan fûrû ve usûl eserleri, hem önceki ilim muhitlerinden devralınan fikhî mirası hem de mevcut hukukî tefekkürü sistemleştirme, iç tutarlılık açısından denetleme ve şifahî geleneği yazıya geçirme çabaları olarak hayli önem taşır. O, yoğun faaliyetler içinde kişilik özelliği ve entelektüel birikiminin bir neticesi olarak akli faaliyetlere/re'y'e önemli bir yer ayırmıştır.¹⁹ O, her ne kadar kendi çağında aklın önemini hafife alan ve akli düşünce girişimlerini mahkûm eden zihniyetler olmasına ve kendisine de karşı çıkılmasına rağmen, reyciliğinden hiçbir zaman ödün vermemiştir. Akıl temeline dayanan bu metod onu ayrıcalıklı kılmış, çağdaşları arasında, akli düşünceye önemli ölçüde yer veren "re'y" metodunu en iyi ve yoğun bir biçimde kullanmasıyla meşhur olmuştur. Öğrencilerinin eserlerinde Ebû Hanîfe'ye atfedilen ibarelerden anlaşıldığı kadarıyla o, re'yi çoğu zaman sistematik akıl yürütme, önemli ölçüde akli örneklemeler yapmak şeklinde kullanmıştır.²⁰ Re'y Ebû Hanîfe'den önce de kullanılmış olmakla birlikte onun kadar sistematik ve yoğun bir şekilde kullanılmamıştır. O, re'ye önemli ölçüde değer vererek, hemen hemen her hükmünde akli düşünceyi için içine katmıştır.²¹

Öte yandan Ebû Hanîfe'nin fikhî düşüncesinde nasların akıl ile kuvvetlendirildiğine de şahit olmaktadır. Ebû Hanîfe, bir meselenin hükmünü ortaya koyarken naslardan delil getirir, sonra bu delili akli yönden değişik izah tarzları ile güçlendirerek o meselenin hükmünü temellendirmeye çalışır. Bu durum onun içtihat usûlünün çok yönlülüğünün ve akılcılığının bir tür göstergesidir.²²

Ebû Hanîfe'nin akılcı bir yöntem takip etmesi kelâmî alanda da kendisini göstermiştir. Onun iman ile ameli ayrı şeyler telakki etmesi, akideyi akılla ispat etme gayretleri bu anlayışın bir sonucudur. Yine düşünce özgürlüğü, irade özgürlüğü anlayışı da hem kelâmî hem de fikhî alanı etkilemiştir. Yine bilindiği üzere Ebû Hanîfe hüsün-kubuh probleminde akli dışlamamış ona önemli rol vermiştir. Ebû Hanîfe'nin değerler alanı ile hukuk ala-

¹⁸ Abdulkâdir, Ali Hasan, *Nazra Âmme*, s. 152-157.

¹⁹ Hasan, Ahmad, *The Early Development of Islamic Jurisprudence*, İslamabad 1988, s. 124.

²⁰ Özen, *İslâm Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci*, s. 251.

²¹ İbn Kuteybe, Te'vilü Muhtelifi'l-Hadîs, s. 54-56, 69; İbn Abdilber, *Câmiu Beyâni'l-İlm ve Fadlihi*, c. II, s. 148-9.

²² Yavuz, Yunus Vehbi, Ebû Hanîfe'nin Hayatından Çizgiler ve Bıraktığı Miras, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi, (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri I)*, Kurav Yayınları, Bursa 2003, s. 75-76.

nı arasında kurduğu rasyonel doğal hukuksal ilişki, hukuk uygulamasında re'y merkezli bir yöntembilimsel bakış açısını benimsemesine yol açmıştır. Onda, hayatın dinamizmi ve değişkenliği karşısında, gereken değişimi sağlayacak yönetsel refleksleri olan bir hukuk tasavvuru görmekteyiz.²³

Tarihsel süreçte ve günümüzde Mutezile'ye atfedilen akılcı nitelemesi esas itibariyle Ebû Hanîfe ve onun düşüncesini izleyenler için daha uygundur. Bu nedenle olsa gerek tarihsel süreçte Mutezilî ulemanın ekseriyeti amelî alanda Hanefî mezhebini benimsemiştir.

II. Toplumsal Hayatın İçinde Olması

Ebû Hanîfe'nin yönteminde akılcı bir yaklaşım sergilemesine neden olan bir diğer husus, bilimsel faaliyetlerinin yanı sıra ticaretle de meşgul olması hasebiyle daima sosyal hayatın tam merkezinde bulunmasıdır.²⁴ Bu yüzden toplumsal hayatı yakından tanıma imkânı olur. Sınırlı sayıdaki naslardan, değişen ve gelişen hayatın ve toplumun çeşitli sorunlarını çözüme kavuşturmak, yöntemde akılı kullanmayı zorunlu kıldığından,²⁵ hayatın sosyal ve ticarî problemlerine yakın olmasına, dolayısıyla karşılaştığı sayısız problemlerde çokça akla başvurmasına müncer olmuştur. Bir diğer ifadeyle onun toplumla iç içe olması, naslarda doğrudan hükmü bulunmayan meselelerle karşılaşmasına ve dolayısıyla yönteminde genel olarak akılcı bir tutum edinmesine sebep olmuştur.

Ebû Hanîfe önceleri itikâdî konularda sergilediği akılcı ve insan merkezli tutumunu sosyal ve toplumsal hayatın içinde gelişen fikhî problemlere ürettiği çözümlerde de ortaya koymuştur. Bilindiği üzere Ebû Hanîfe, bilimsel hayatla ilgilenirken, genellikle diğer âlimlerin yaptıkları gibi toplumsal hayattan da kopmamış, ortağı vasıtasıyla olsa da ticari hayatın içinde olmuştur. Onun bu özel durumunun yönteminde de belli ölçüde etkili olduğu söylenebilir. Ebû Hanîfe'nin akılcı bir yöntem takip etmesinin sonuçlarını onun furûunda da görmek mümkündür. Akılcı tutumundan dolayı onun furûa dair hükümlerinde kolaycılığı tercih etme, her zaman insan hürriyetini ön planda bulundurma, te'vîle dayalı içtihatla bulunma²⁶ gibi ilkeleri temel aldığı görülür. Nitekim borçlar hukukunda gabin, icap muhayyerliği, usûlü fıkıhtaki butlan nazariyesi (muamelattaki sahih-fasit-batıl ayırımı) gibi konulardaki görüşlerini bu özelliğin önemli tezahürleri olarak görmek mümkündür.

²³ Kılıç, *a.g.m.*, s. 413.

²⁴ Hatta Ebû Hanîfe toplumsal hayatın bir adım önünde giderek vuku bulmamış farazî meselelere bile çözüm bulma gayretine girişmiştir.

²⁵ Yunus Vehbi, Yavuz, *Hakikatül- İcmâ vel-İstihân ve Devruhumâ fi't-Teşrîl-İslâmî*, Bayrak Yayınları, İstanbul 2000, s. 75 vd.

²⁶ Bk. Yavuz, "Ebû Hanîfe'yi Tanımak", *İslamî Araştırmalar Dergisi*, c. 15, sayı: 1-2, Ankara, 2002, s. 10 vd.

Öte taraftan Ebû Hanîfe toplumsal hayatın gerektirdiği bir zorunluluk sonucu aklî eylemin alanını istihsan ile açmıştır. Bu da onun, toplum sorunlarının çözümünde aklı en geniş çerçevede kullanmasına yol açmıştır. Onun kullandığı içtihat yöntemleri içerisinde aklın kullanılmasına en büyük delil istihsandır. Zira istihsan yerleşik hukuk kuralları ile gerçek hayat ve toplumsal gerçeklik arasında köprü işlevini yerine getiren, aklın yoğun görev ifa ettiği önemli bir yöntemdir. İstihsan kıyasla hareket etmenin, istenen sonucu vermediği durumlarda hükme ve çözüme varmak için sistematik aklı devreye sokmak, yeni ve daha güzel bir çözüme ulaşmak anlamına gelmektedir. Kıyasta akıl her ne kadar fonksiyonel bir görev üstlense de sadece aklî ilkelerden hareketle sonuca varmamaktadır. Bu şekildeki aktivitenin temelinde yine nas olması zorunluluğu vardır. Onun kullandığı istihsanla ulaşılan hüküm Kitap ve sünnetle temelendirilmekle birlikte, kıyasa nazaran hayatın gerçeklerine daha yakındır. Zira aklî eylemin üzerinde, içinde yaşanan toplumun kültür ve medeniyetinin son derece etkisi vardır. Söz konusu metod, Ebû Hanîfe'ye bulunduğu kültür ve medeniyet ortamında, kendisine ulaşan fikhî kuralları, görüşleri, âyet ve hadisleri insanların ihtiyaçları açısından bulunduğu zaman ve şartlar içinde yeniden değerlendirip sınırlı naslarla sınırsız problemleri, naklin hükmü ile aklın yorumunu makul bir ahenk içinde çözme imkânı sağlamıştır.²⁷ Ebû Hanîfe bu nedenle aklî eylemin alanını istihsan ile açmış ve İslam fıkına beşeri bir özellik katarak sosyal ve rasyonel bir muhteva kazandırmıştır. Bu şekilde fıkhıta nazari olan yerine ameli olanla meşgul olmuş, kendisine sorulan binlerce sorunun cevabını verirken toplumun ihtiyaçlarını, sosyal, siyasal ve ekonomik yaşantısını içtihatlarına yansıtmıştır. Ebû Hanîfe'nin *istihsân* prensibini hangi anlayış ve öngörülerle uyguladığına açıklık getirmesi bakımından Sehl b. Müzâhim'in ifadeleri önemlidir: "Ebû Hanîfe'nin sözü, güvenilir olanı almak, çirkin olandan sakınmak, *insanların teâmülüne*, hallerinin, işlemlerinin ve işlerinin istikamet üzere olmasına bakmak, olayları önce *kıyâsa* göre çözümlemek, bu olmadığında *müslümanların teâmülüne* müracaat etmektir."²⁸

Öte taraftan nüfuzlu ve zengin bir tüccar ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Ebû Hanîfe'nin, çocukluğundan itibaren ticaretle uğraşan, çok seyahat eden bir insan olması hasebiyle farklı insanlarla karşılaşmış olmasının da dünyayı algılama ve yorumlamada realist ve rasyonalist (reyci) bir tutum sergilemesinde önemli bir rol oynadığı söylenebilir.

Netice olarak ifade etmek gerekirse, Ebû Hanîfe'nin aklı çok kullanması onun nas-toplum bağlantısını kurmada başarılı olmasını sağlamıştır.

²⁷ İbrahim Hakkı, Aydın, İstihsân Temelinde Akıl ve Ebû Hanîfe", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Ebû Hanîfe Özel sayısı, c. 15, sayı: 1-2, s. 169.

²⁸ Ebu'l-Hasan Ali, el-Mâverdî, *Edebu'l-Kâdi*", Tahk. Muhyî Hilâl es-Serhân, Matbaatu'l-İrşâd, Bağdat 1971, c. I, s. 650.

Bir başka ifade ile nas-toplum köprüsünü kurmada başarılı olmasında akllî yöntemlere başvurmasının etkili olduğu söylenebilir.

III. Çevresel Faktörler ve Coğrafi Şartlar

Bir şahsiyete kendine özgü yapısını kazandıran ve onu diğerlerinden farklılaştıran şey, kalıtsal olarak sahip olduğu özellikleri yanında, içinde yaşadığı çevrenin şartlarına ve taleplerine kendince verdiği cevaplarla elde ettiği şahsi tecrübeleridir. Doğuştan gelen akllî yeteneğin yaratıcı bir faaliyet için gerekli şart olması ne kadar doğru ise, bu yeteneğin ancak uygun bir ortamda destekleyici, teşvik edici ya da zorlayıcı şartlar altında ortaya çıktığı da o ölçüde doğrudur. Nitekim Ebû Hanîfe'nin yaşadığı (80-150/699-769) dönemin Kûfe ve Bağdat'ı İslâm dünyasının başta gelen ilim ve düşünce merkezleri olmasının yanında, her türlü inanca sahip insanların bir arada buldukları ve inançları konusunda tartıştıkları, sosyal, siyasi ve dinî hareketliliğin çok canlı olduğu bir çevredir.²⁹ Çevrenin ise, insan üzerindeki etkinliği tartışılmaz bir gerçektir. İnsanlar davranışları ve düşüncelerinde yaşadıkları muhitin izlerini taşımakta ve bu izler düşüncelerine yansımaktadırlar. Ebû Hanîfe'nin, akıl yürütmesinden de anlaşılacağı üzere, o, kendi bölgesinin hem uygulamasından hem de düşüncesinden etkilenmiştir.³⁰ Ebû Hanîfe hayatının büyük bir bölümünü Kûfe'de şehrin kültürel, siyasi ve sosyal yapısının oluşum sürecinde geçirmiştir. Ebû Hanîfe'nin yaşadığı çevre olan Kûfe'nin sosyal ve kültürel yapısı, siyâsî, itikâdî ve fikhî alanda yeni ortaya çıkan problemlere çözüm bulma ve fikir üretme çabasıyla birlikte, çok farklı, alternatif ve özgün sonuçlara ulaşmak için re'yi (aklı) yoğun bir şekilde kullanmayı gerektirmiştir. Medine'de sosyal, kültürel hayat daha basit, Irak'ta (Kûfe) ise bunun tam tersidir. Hicaz'da çok olan hadis, onların az olan ihtiyaçlarına cevap verirken Irak'ta durumun tersine olması onların nas olmayan konularda re'yi ile yani akıl ile amel etmelerini zorunlu kılmıştır.³¹ Dolayısıyla onun akılcı bir tutum

²⁹ Emevîler döneminde birçok farklı kültür ve medeniyetle yakın temas içinde olan, farklı ırk ve din mensupları ile değişik sosyal grupların bir arada yaşadığı Irak bölgesi, birçok siyasi ve fikrî hareketin de yoğunlaştığı bir merkez durumundaydı. Ayrıca Kûfe'nin Fars ve Yunan kültürüne aşina olan ve *akllî ilimlerde* bir hayli birikimi bulunan, putperestlik, Hristiyanlık, Yahudilik, Mecusilik, Maniheizm ve Mazdeizm'in yaygın olduğu (Hüseyin Ali, ed-Dakûkî, "Hîre", *DİA*, İstanbul, 1998, c. XVIII, s. 123) Hîre bölgesine olan yakınlığı bölgenin ilmî, ictimâî ve kültürel atmosferinin şekillenmesinde rol oynamıştır (Ali, Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, s. 1). Farklı sosyal grupların varlığı ile siyasi ve fikri hareketlerin yoğunluğunun burada re'yi ekolünün gelişmesine zemin hazırladığı söylenebilir.

³⁰ Ahmad, Hasan, *Early Development*, s. 24.

³¹ Ahmed, Emin, *Duha'l-İslâm*, Dâru'l-Kitâbu'l-Arabî, Beyrut t.y., c. II, s. 153; Yusuf Musa, Muhammed, *Târîhu'l-Fikhi'l-İslâmî*, Mısır, 1378/1958, s. 136-137.

benimsemesinde içinde bulunduğu kültürel ve sosyal ortam yani Kûfe şehrinin, Kûfe düşünce geleneğinin büyük etkisinin olduğu söylenebilir.

Ebû Hanîfe'nin yaşadığı Kûfe bölgesinin kültürel, siyasî ve etnik yapı itibarıyla kozmopolit bir mahiyette olması da onun re'y yöntemini kullanmasında etkili olduğu ileri sürülebilir. Bu bölgede muhtelif topluluk ve kavimler, kadîm kültürler birlikte yaşamaktadırlar. Dolayısıyla birçok düşüncenin harman olduğu ve ilmî münazaraların eksik olmadığı bir muhittir. Bu muhitte, gerek dinî, gerekse mezhepler açısından farklı insanların olması, düşüncelerin de farklılığına yol açmıştır. Böyle bir çevrede yaşayan Ebû Hanîfe'nin farklı düşüncelerin tartışılması, çürütülmesi ve muhatabın ikna edilmesinde aklî delilleri kullanmaya mecbur kaldığı ileri sürülebilir.

Yine mezkûr kozmopolit bölgenin karmaşık birçok olayın meydana geldiği ve çözümünün arandığı bir coğrafya olması hasebiyle Ebû Hanîfe'nin, temelinde aklî düşünmenin yattığı kıyas yöntemine çokça başvurmak zorunda kaldığı söylenebilir. Zira Irak bölgesinin özel şartları, meydana gelen veya vukuu muhtemel olaylar karşısında susmayı ve çekimser davranmayı değil olayları akılcı yöntemle fikhî hükme bağlayarak Müslümanlara yol göstermeyi, halkın aşırı görüş ve çözümlere yönelmesini önlemeyi gerekli kılmaktadır.³²

IV. Mensubu Olduğu Bilimsel Gelenek ve Üstatlara Bağlılık Esası

Ebû Hanîfe'nin reyciliğinde bağlı olduğu bilimsel gelenek ve halkanın, söz konusu halkada ise hocalara bağlılığın esas olmasının da etkili olduğu söylenebilir.

Ebû Hanîfe'nin yaşadığı Kûfe'de tabiûn döneminde re'y metodunu benimseyen fakihler, İbrahim en-Neha'i, Alkame b. Kays (ö. 62/682), Mesruk b. Ecda' (ö. 63/683), Amr b. Şurahbil (ö. 63/683), Abide es-Selmani (ö. 72/691), Şureyh b. Haris (ö. 80/699), Suleyman b. Rabi'a, Haris el-A'ver (ö. 95/714) başta olmak üzere kırka yakın kişiden oluşmaktadır.³³ Hiç kuşkusuz adı geçen fakihlerin ilmi katkılarıyla Kûfe'de, canlı bir ilim ve re'y faaliyeti ve ekolü ortaya çıkmıştır. Tabiûn fakihleri tarafından geliştirilen Irak fıkhi, II. Hicri asrın ortalarında Ebû Hanîfe ve öğrencileri tarafından sistemleştirilmiştir.³⁴ Bu nedenle diyebiliriz ki, Ebû Hanîfe kökleri sahabe-yeye kadar giden bir geleneğin temsilcisidir. Onun fikhî, tamamen kendisinin icat ettiği yöntemler ve esaslar olmayıp, gerçekte fikhin gelişim halkaların-

³² Ebû Hanîfe'nin içtihatlarında çevrenin etkisine dair örnekler için bk. Duman, Soner, "Ebû Hanîfe'nin İctihadlarındaki Değişim", (Kaynaklar-Sebep-Analiz), *İslam Hukuğu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 19, 2012, s. 441-465.

³³ Kılıçer, "Ehl-i Re'y", *DİA*, c. X, s. 521; Avcı, "Kûfe", *DİA*, c. XXVI, s. 342.

³⁴ Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, c. XVI, s. 1.

dan bir halkadır. Bu minvalde İmam-ı Âzam'ın akılcı yönteminin üzerinde en etkili olanlar, içinde bulunduğu ilmi gelenek ve özellikle hocalarıdır. O birçok âlimden ders almıştır. Devrinin seçkin âlimlerinin pek çoğu ile görüşme ve onlardan ilmî yönden faydalanma imkânı bulan Ebû Hanîfe'nin asıl hocası, döneminde Kûfe re'y ekolünün üstadı kabul edilen Hammâd b. Ebû Süleyman'dır. Ebû Hanîfe 102 /720 yılından itibaren hocasının vefatına kadar on sekiz yıl süreyle onun ders halkasına devam etmiş, en seçkin öğrencileri arasında yer almış, hocasının bulunmadığı zamanlarda ona vekâleten ders verecek seviyeye yükselmiştir. Hammâd'ın 120 /738 yılında ölümü üzerine, kırk yaşlarında iken arkadaşları ve öğrencilerin ısrarları üzerine hocasının yerine geçerek ders okutmaya başlamış, bu hocalığı bazı aralıklarla ölümüne kadar sürmüştür.³⁵ Ebû Hanîfe'nin ilmi, hocası Hammâd'ın aracılığıyla İbrahim en-Nehaî ve Ebû Amr eş-Şa'bi'den, dolayısıyla Mesrûk b. Ecda', Kâdî Şüreyh, Esved b. Yezîd ve Alkame b. Kays'tan, bunların ilimleri de sahabe'nin en âlimlerinden olan Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Abbas'tan gelmektedir.³⁶ Esasen Ebû Hanîfe'nin içtihatlarında/reyci yönteminde bu silsilenin büyük tesiri görülür.

Re'y ekolünün bir özelliğinin "üstatlara bağlılık" esası olduğu nazarı itibara alındığında onun akılcılığının temellerini daha iyi anlamak mümkündür. Zira re'y fikhinin söz konusu özelliği bu ekolün ilk üstadı sayılan³⁷ İbrâhim en-Nehaî'den başlamaktadır. Nehaî, İbn Mes'ud ve Hz. Ali'nin fikhına sıkı sıkıya bağlanmıştır. Birçok meselede "Hz. Peygamber (s.a.) buyurdu" demek yerine "İbn Mes'ud şöyle dedi", "Ömer böyle dedi" demeyi tercih etmiştir. Bu bağlılık esası üstatların fikhına olan güvene dayanmaktadır.³⁸ Bu üstat-talebe bağlılığı artarak devam etmiştir. Ebû Hanîfe'nin: "Hiçbir kimsenin bir başkasına, benim Hammad'a bağlandığı kadar bağlandığını zannetmiyorum"³⁹ sözü bu geleneğin Ebû Hanîfe ile oturduğunu göstermektedir. Bu halkanın en büyük özelliği ise hüküm istinbatında akla önemli işlev yüklemeleridir.

Öte yandan Ebû Hanîfe'nin Basra, Kûfe ve Irak bölgesinin ileri gelen üstatlarının hadis ve fıkıh meclislerine zaman zaman iştirak ettiği, 100'e yakın tabiîn âlimiyle görüştüğü ve birçok kimseden hadis dinlediği rivayet edilir. Seyahatleri sırasında bizzat Atâ b. Ebû Rebâh, İkrime ve Nâfi'den hadis dinlemiş, onlar vasıtasıyla Mekke ve Medine ilmini, özellikle Hz.

³⁵ Muvaffâk b. Ahmed el-Mekkî el-Hârizmî, *Bezzâzî, Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam*, Beyrut 1981, s. 218- 246; Mustafa, Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *DİA*, Ankara 1994, c. X, s. 132; M. Özgü, Aras, *Ebû Hanîfe'nin Hocası Hammad ve Fikhî Görüşleri*, Beyan, İstanbul 1996, s. 80, 84, 91.

³⁶ Aras, *a.g.e.*, s. 91-2.

³⁷ Kılıçer, *İslâm Fikhında Re'y Taraftarları*, s. 34.

³⁸ Dihlevî, Şah Veliyyullah, *İçtihâd Risâlesi*, çev. Rahmi Yaran, Gelenek 2002, s. 16.

³⁹ Bezzâzî, *Menâkıb*, c. I, s. 52-53.

Ömer, Abdullah b. Abbas gibi fakih sahâbîlerin görüş ve fetvalarını öğrenme imkânı bulmuştur. Çeşitli vesilelerle Mâlik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne, İmam Zeyd b. Ali, Muhammed el-Bâkır, Abdullah b. Hasan b. Hasan, Ca'fer es-Sâdık da dâhil birçok âlimle görüşerek onlarla bilgi ve fikir alışverişinde bulunmuştur. Hatta Ebû Hanîfe devrinin ehli sünnet dışı fırka mensuplarından Câbir b. Yezîd el-Cu'fî gibi sahasında yetişkin olanlarıyla ve fikrî önderleriyle de görüşüp münazara etmiştir. Hac münasebetiyle gittiği Mekke'de döneminin seçkin ilim adamlarıyla karşılaşarak görüş ve fetvalarını onlarla tartışma imkânı bulmuştur. Bütün bu temasların Ebû Hanîfe'nin bilgi birikimine ve fikhî meselelere bakış açısına önemli ölçüde katkısının bulunduğu açıktır.⁴⁰

Ebû Hanîfe'nin fikhında ve akılcı bir yöntemi izlemesinde, dönemlerinde Irak'taki re'y ekolünün temsilcisi durumunda olan İbrahim en-Nehaî ve Hammâd b. Ebû Süleyman gibi üstatlarının derin izlerinin bulunduğunu belirtmiştik. Ancak bu durum, aralarında Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin de bulunduğu⁴¹ bir kısım âlimi, Onun fikhının İbrâhim en-Nehaî'nin fikhından farklı olmadığı kanaatine de sevk etmiştir. İlk dönemlerinde hocası Hammâd'ın ve bu sebeple İbrahim en-Nehaî'nin çizgisini büyük ölçüde korumuş olduğu doğrudur. Ancak hocasının ölümünden sonraki otuz yıl içinde hadis ve re'y ekollerinin birbirine kısmen yaklaşması sebebiyle hadis ekolüyle ve hadisçilerle de ilişki kurmuş, Mekke, Medine ve Ehl-i beyt fikhından faydalanmış, devrindeki birçok yetişkin ilim adamıyla görüş alışverişinde bulunmuştur. Böylece İslâm ümmetinin mevcut fikhî mirasını değişik kanallardan özümseme, farklı temayül ve bakış açılarını kendi şahsî birikim, metot ve kabiliyetiyle mezcederek bunlardan bir senteze varma imkânı bulmuştur. Dolayısıyla onun görüşlerinin İbrahim en-Nehaî'nin görüşlerinin aynısı olduğunu söylemek isabetli değildir.

Gerçekte fikhî oluşum süreci içinde muttasıl olarak gelişen bir halka görüntüsü çizer. Her bir nesil, kendisinden önceki nesilden aldığı ve kendi hayatında ortaya koyduğu hükümleri kendisinden sonraki nesle aktarmıştır. Sonraki nesil de kendi şahsi çalışmalarının neticelerini kendilerinden öncekilere eklemiştir. Bu nedenle Ebû Hanîfe'nin öğretileri onun kendi icat ettiği usuller değil, mensubu olduğu geleneğin gelişme halkasının bir parçasıdır.⁴² Zaten reyci bir halkadan gelen Ebû Hanîfe'nin, bu zincirin doğal bir halkası olarak reyci bir yol izlemesinden daha tabii bir şey yoktur.

⁴⁰ Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkâdir b. Ebu'l-Vefâ Muhammed b. Muhammed, Kuraşî, *el-Cevâhirü'l-Mudiyye Fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, Haydarâbâd, 1332, c. II. s. 454; Şibay, "Halim Sâbit, *Ebû Hanîfe*," *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1945, c. IV, s. 24; Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *DİA*, c. X, s. 132.

⁴¹ Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, İstanbul 1994, c. I, s. 534.

⁴² Abdulkadir, *Nazra Amme*, s. 233.

V. Yöntemde Sistematik Bütünlük ve Tutarlılık Arayışı

Makalenin muhtelif yerlerinde Ebû Hanîfe'nin akılcı olarak nitelenmesinin nedenlerinden birinin, yönteminde kıyas ve istihsanı kullanması olduğunu, hatta bazı fakihlerin Ebû Hanîfe'yi kıyasın mimarı olarak gördüklerini belirtmiştik. Onu sözü edilen yöntemleri kullanmaya sevk eden saiklerden biri her iki yöntemin, özellikle istihsanın hükümler arasında sistematik bütünlük ve tutarlılığı sağlayan bir işlev ve özelliğe sahip olmasıdır. Mezheplerde iç tutarlılık ve bütünlük bir mezhebin sürekliliğinin yanı sıra geçerliliğinin de en temel unsurudur. Bu anlamda Ebû Hanîfe'nin akılcı bir yol izlemesi ile iç tutarlılık ve bütünlük anlayışı arasında bir zorunluluk ilişkisi olduğu söylenebilir.

Diğer yandan Ebû Hanîfe'nin akla görev yüklemesi istihsanı gerekli kılmış, bu da hukuksal yöntemde sistematik bütünlük ve tutarlılık anlayışının zorunlu bir sonucu olmuştur. Bu anlamda akıl ile istihsan arasındaki ilişki doğrudan değil, dolaylı olmaktadır. Onun hukuk düşüncesinde sistematik tutarlılık mevcuttur ve hukuk teknik bir boyut kazanmıştır.⁴³ Zira Ebu Hanîfe'nin başını çektiği akılcı ekol ehl-i re'y, naslardaki amaç ve anlam tutarlılığına önem vermektedir. Kevserî'nin de dediği gibi, Ebû Hanîfe ve ekolünün ehl-i re'yi temsil etmesinin ve bu doğrultuda akılcı bir yöntem izlemelerinin sebeplerinden biri, başta kendisi olmak üzere bu ekolü oluşturan fakihlerin hüküm çıkarmada re'yi maharetle ve diğerlerine nazaran daha sık kullanmış olmalarıdır.⁴⁴ Ebu Hanîfe fikhî sistematik bir iç bütünlüğe kavuşturma arayış ve çabası çerçevesinde, temelinde akılcılık olan iki yöntemi birlikte ve özellikle kıyası düzenli bir şekilde kullanmış, kıyas ve nassın uyuşmadığı durumlarda istihsânı geliştirerek yönteminin merkezine yerleştirmiştir.

Öte yandan Ebû Hanîfe, hangi alanda olursa olsun insan aklının imkânlarının sınırını çok iyi tecrübe etmiştir. Bu yüzden aklın yaratıcı imkânlarının gündelik hayat sorunlarının çözümünde geniş bir şekilde kullanılması gereğine inanmış ve bunu uygulamaya çalışmıştır. Ebû Hanîfe'ye göre şer'at, hukukun evrensel ilkelerini bulmada nasların yanında akla da önemli bir görev yüklemiştir. Bu açıdan nasların yanında gerektiğinde re'yi (akıl) müstakil bir kaynak olarak kullanmış ve sahih akılla nasların çatışmasını şer'î esaslara aykırı bulmuştur. Bu nedenle haber-i vahidi, kolektif bir aklın ürünü olan hukukî prensiplerle, kendisinden daha kuvvetli bir nasla çatışması veya umûmu'l-belvâ'da varid olması gibi bazı durumlarda sorgulamıştır. Ebû Hanîfe'nin bu düşünceler doğrultusunda akılcı bir yöntem olan

⁴³ J., Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford 1967, s. 290, 294. Ayrıca bkz. Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, s. 44.

⁴⁴ Muhammed Zâhid Kevserî, (ö.-/1952), *Fıkhü Ehli'l-'Irâk ve Hadîsühüm* (Tahk. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1390/1970, s. 18.

kıyas ve istihsana, hem akılla nakil arasındaki çelişkiyi gidermek, naslarla hükümler arasında bütünlüğü ve tutarlılığı sağlamak ve hem bağımsız ve müstakil bir hukuki kaynak oluşturmak için başvurduğu⁴⁵ söylenebilir.

Sonuç olarak, Ebû Hanîfe hem itikadî düşüncelerinde hem de fikhî tercihlerinde nakille aklın alanlarını soğukkanlılıkla tahlil etmiştir. Onun itikadî ve fikhî konularda akıl ekseninde geliştirdiği tüm yaklaşımlarının arkasında akılla naklin çelişmezliği ilkesi vardır. İstihsanı kıyastan sonra özel ve çözümcü bir yöntem olarak ortaya koyması, onu bağımsız ve müstakil bir hukuk kaynağı olarak görmesinin yanında, akıl-nakil ilişkisinin ideal bir zemine oturtulmasını ve naslarla hükümler arasında bütünlük ve tutarlılığı, bir başka deyimle insicamı hedeflemektedir.

VI. Ebû Hanîfe 'nin Akılcılığının Temel Özellikleri

Ebû Hanîfe'nin akılcı bir tutum izlemesinin muhtemel nedenlerini ortaya koyduktan sonra akılcılığının temel niteliklerinden de söz etmek gerekir.

Önemle belirtmek gerekir ki, Ebû Hanîfe'nin akılcılığı naslardan bağımsız hüküm koyma, içtihatla bulunma suretinde ortaya çıkan bir akılcılık değildir. Esasen böyle bir anlayış müslüman bilginler tarafından da tasvip edilmez. İchtihatlarına bakıldığında onun akılcılığının naslardan bağımsız, serbest bir anlayış değil aksine nasların da göz önünde bulundurulduğu muhafazakâr bir akılcılık olduğu görülür.⁴⁶ Yani kaynak anlamında olmayıp, “anlama ve yorumlama” faaliyetinde aklın da müdahil olduğu, akla önem verildiği ve nasları illet ve gayeleriyle anlamak çabasının söz konusu olduğu bir akılcılıktır. Zira onun akılcılığı kurduğu sistem içerisinde tutarlılık arayışının kaçınılmaz bir sonucu olmuştur.

Yine Ebû Hanîfe akılcı düşüncesinde kimi yerde istihsanı kıyasa tercih etmiştir. Bunun nedeni kıyasın hukukun sertliğini ve esneksizliğini hükme ve hayata yansıtmasına mukabil, istihsanın hukukun sertliğini yumuşatması ve fikha geniş ve esnek bir hareket alanı sağlamasıdır.

Bununla birlikte Ebû Hanîfe'nin yönteminde pür akılcı bir yol takip ettiği, nasları tamamen ihmal ettiği söylenemez. O akılcı bir yol takip etmekle birlikte, yönteminde nakle de yer vermiştir. Denilebilir ki Ebû Hanîfe, hocaları ve önceki nesiller tarafından kendisine intikal ettirilen fikhî kural-ları, görüşleri, âyet ve hadislerle ilgili yorumları içinde bulunduğu ortam, insanların ihtiyacı ve dinin genel ilke ve amaçları açısından yeniden değer-

⁴⁵ Sahip, Beroje, “İslâm Hukukunda Ehl-i Re'y ve Re'y Merkezli Fıkıh Anlayışı (Ya da Ebû Hanîfe ve Arkadaşlarının Fıkıhta Re'yi Kullanma Tarzı),” *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 1-2, 2002, s. 163.

⁴⁶ H. Yunus, Apaydın, “Bir Muhafazakâr Reycilik Teorisini: Ebû Hanîfe”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 15, sy. 1-2, Ankara, 2002, s. 147.

lendirmiş, sınırlı naslarla sınırsız olaylar, naklin hükmü ile aklın yorumu, hadisle re'y arasında mâkul bir ahenk kurma imkânını yakalamıştır.⁴⁷ Ve yine denilebilir ki, onun bu alandaki çabaları, yalnızca aklın veya naklin benimsemesine dayalı bir tutumu değil, aksine akıl ve nakil arasında kapsamlı bir hareketi öne çıkarmıştır. Yine buradan hareketle Ebû Hanîfe'nin fikhî kendi içerisinde tutarlılığı olan bir kurallar sistemi olarak düşündüğü söylenebilir. Dolayısıyla ona göre bir kişi, bu sistem içerisinde kalmak kaydıyla, akıl yürüterek Şâri'in naslarla kastettiği anlamlara ulaşabilir ve bu kurallarla ulaştığı anlamları zamanın, mekânın şart ve ihtiyaçlarına uygun olarak genişletebilir.

Ne var ki, Ebû Hanîfe'nin yazıya dökemediği kapsamlı bir akıl-nakil sentezini kaleme alma Şâfi'ye nasip olmuştur. Fakat Şâfi'den sonra söz konusu yaklaşım iki mezhebin mensupları tarafından da takip edilmemiş, yine akılcı yaklaşım daima Hanefî mezhebine hâkim olmuştur. Bu durumu Câbirî, "Ebû Hanîfe ve re'y ehlinin geneli için yasa koyucu olan, akıldı. Ebû Hanîfe fikhî konularda, Mu'tezile'nin akidevî konularda düşündüğü gibi düşünüyordu. Ama Şâfi ile birlikte akıl yasa koyan değil, kendisi için yasa konulan oldu"⁴⁸ diyerek teyit etmektedir.

Diğer taraftan Ebû Hanîfe, akılcı bir tutum benimsemesine rağmen kendini yanılmaz görmemektedir. Onun bu konudaki şu ifadeleri söz konusu özelliğini ortaya koymaktadır: "Bizim bu ilmimiz re'y (akıl) dir. Bu bizim güç yetirebildiğimiz en iyisidir. Bundan başkasına gücü yeten kendi re'yi ile, biz de kendi re'yimizle hareket ederiz."⁴⁹

VII. Sonuç

Sonuç olarak, Ebû Hanîfe'nin akılcı kişiliğinin oluşması ve şekillenmesinde başlıca faktörlerin şunlar olduğunu söyleyebiliriz: Kişisel özelliği yani dâhi derecede zeki oluşundan mütevellit doğal yeteneği, içinde bulunduğu kültürel çevre yani Irak'ın özelde Kûfe'nin dünya çapında bir ilim ve medeniyet merkezi oluşu, ticaretle uğraşması sebebiyle toplumsal yapıyı çok iyi tanımış olması ve tartışmacı kişiliği gibi faktörlerin ortaklaşa rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca onun akılcılığı, yolunu izlediği Abdullah b. Mes'ud, İbn Abbas, Hz. Ali ve Hz. Ömer gibi sahabenin ileri gelenlerinden bazılarının temsil ettiği geleneğe dayanmaktadır.

Diğer yandan Ebû Hanîfe'nin akılcı bir yöntem izlemede Yunan düşüncesinden etkilendiği söylenemez. Zira onun zamanında Yunan ve diğer

⁴⁷ Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", c. X, s. 137.

⁴⁸ Muhammed Âbid, Câbirî, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, (trc: İbrahim Akbaba), Kitabevi, İstanbul 2000, s. 108.

⁴⁹ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, Beyrut 1395/1975, c. II, s. 46.

yabancı düşüncelerin İslam düşüncesine sistematik girişi henüz gerçekleşmemiştir. Ebû Hanîfe'nin akılcılığı fitratı ve yaşadığı kültür havzasının bir sonucudur.

Diğer yandan Ebû Hanîfe akılcı yöntemiyle fıkha, asırlar boyu sürececek bir canlılık ve şartların gerektirdiği oranda bir esneklik kazandırmıştır. Yine onun akılcı yaklaşımının toplumsal sorunların çözümünde pratik yanının olduğu, Hanefî fıkında içtihat kapısının daha geniş tutulmasına ve içtihat faaliyetinin dinamik bir yapı kazanmasına sebebiyet verdiği söylenebilir.

Ebû Hanîfe'nin önceleri kelâmî konuların anlaşılmasında izlediği akılcı yöntemi, daha sonra ona fıkıh alanındaki çalışmalarında güçlü bir performans sağlamıştır. Bu yüzden naslarla toplum ve toplumsal hayat arasında kurulan köprüde aklın işlevinin anlaşılması ve kavranması noktasında Ebû Hanîfe'nin yaklaşımı önemli bir rol-model oluşturmaktadır. Ve yine onun, delil olma bakımından her birisini kendi tabiatında gören akıl-vahiy anlayışının, bugünün Müslüman zihniyeti açısından bilinmesi son derece önem arz etmektedir. Şayet onun asırlar ötesinden dini doğru anlama konusunda geliştirdiği akılcı yöntemi iyi kavranırsa, çağımıza hitap eden çağırısı, yenileşmeci Müslüman zihniyette yankı bulacaktır.

Kaynakça

Abdülkadir, Ali Hasan, *Nazra Âmme fî Târîhi't-Teşrî'i'l-İslâmî*, Kâhire 1965.

Altıntaş, Ramazan, “Ebû Hanîfe'nin Akıl-Vahiy Anlayışı”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 2:1 (2004), ss. 3-22.

Apaydın, H. Yunus, “Bir Muhafazakâr Reycilik Teorisyonu: Ebû Hanîfe”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 15, sy. 1-2, Ankara, 2002.

Aras, M. Özgü, *Ebû Hanîfe'nin Hocası Hammad ve Fikhî Görüşleri*, Beyan, İstanbul 1996.

Aydın, İbrahim Hakkı, “İstihsân Temelinde Akıl ve Ebû Hanîfe”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Ebû Hanîfe Özel sayısı, c. 15, sayı: 1-2.

el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, Kahire 1349/1931.

Bakkal, Ali, *İslâm Fıkıh Mezhepleri*, Rağbet yayınları, İstanbul 2007.

Bardakoğlu, Ali, “Hanefî Mezhebi”, *DİA*, İstanbul, 1997.

Beroje, Sahip, İslâm Hukukunda Ehl-i Re'y ve Re'y Merkezli Fıkıh Anlayışı (Ya da Ebû Hanîfe ve Arkadaşlarının Fıkıhta Re'yi Kullanma Tarzı), *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 1-2, 2002.

Bezzâzî, Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî el-Hârizmî, *Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam*, Beyrut 1981.

Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, (trc: İbrahim Akbaba), Kitabevi, İstanbul 2000.

- ed-Dakûkî, Hüseyin Ali, “Hîre”, *DİA*, İstanbul, 1998.
- Dihlevî, Şah Veliyyullah, *İctihâd Risâlesi*, çev. Rahmi Yaran, Gelenek 2002.
- , *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, İstanbul 1994.
- Dirînî, Muhammed Fethî, *el-Minhâcü'l-usûliyye fi'l-İctihâd bi'r-Re'y fi's-teşrî'il-İslâmî*, eş-Şeriketü'l-Müttehide, Dımaşk 1985.
- Ebû Zehra, Muhammed, *Ebû Hanîfe, Hayâtühü ve Asruhû, Ârâühü ve Fıkhuhü*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1947.
- Emin, Ahmed, *Duha'l-İslâm*, Dâru'l-Kitâbu'l-Arabî, Beyrut t.y.
- Hamidullah Muhammed, *İslâm'ın Doğuşu*, çev. Murat Çiftkaya, Beyan Yayınları, İstanbul 2002.
- Hasan, Ahmad, *The Early Development of Islamic Jurisprudence*, İslamabad 1988.
- Hazne, Heysem, *Tatavvuru'l-Fikri'l-Usûli'l-Hanefî*, Dâru'r-Râzî, Amman, 2007/1428.
- , İbn Hacer Şihâbü'd-Dîn Ahmed, *el-Hayrâtü'l-Hisân fî Menâkibi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, Kahire, 1304.
- Heytemî, İbn Hacer, *Fıkhın Sultanı İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe*, trc. Manastırlı İsmail Hakkı, Hazırlayanlar: Sıtkı Çoban-Fatih Başpınar, Semerkand, İstanbul 2010.
- Hökelekli, Hayati, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin Kişilik Yapısı*, Kurav, 2003.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf en-Nemerî, *Câmiu Beyânî'l-İlm ve Fadlihî ve mâ yenbeğî fî rivâyetihî ve hamlih*, Dâru'l-Erkâm, 1398/1978.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadîs*, thk. Abdülkadir Ahmed Ata, Beyrut 1988.
- İsfahânî, Râgıp, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, İstanbul 1986.
- Kevserî, Muhammed Zâhid (ö. 1952), *Fıkhü Ehli'l-'Irâk ve Hadîsühüm*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut 1390/1970.
- Kılıç, Muharrem, “Hukukun Kökeni Sorunsalına Rasyonalist-Doğal Hukuksal Bir Bakış: Ebû Hanîfe, -Aşkın Değerler ve İdeler İle Pozitif Hukuk Arasındaki İlişkinin Evrensel Niteliği”, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi, (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri I)*, Kurav Yayınları, Bursa 2003.
- Koşum, Adnan, *İslâm Hukuk Tarihinde Kıyasın Oluşum ve Gelişim Süreci (Başlangıcından Mezheplerin Teşekkülüne Kadar)*, İzmir 2010.
- Kuraşî, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkâdir b. Ebu'l-Vefâ Muhammed b. Muhammed, *el-Cevâhirü'l-Mudîyye Fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, Haydarâbâd, 1332.
- el-Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali, *Edebu'l-Kâdi*”, Tahkik: Muhyî Hilâl es-Serhân, Matbaatu'l-İrşâd, Bağdat 1971.

Özen, Şükrü, *İslâm Hukuk Düşüncesinin Aklîleşme Süreci*, (Basılmamış Doktora tezi, Marmara Üni. Sosyal Bilimler Enst.), İstanbul 1995.

Schacht, J., *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford 1967.

Saymerî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih*, Haydarabad 1976.

Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-nihal*, Beyrut 1395/1975.

Şibay, Halim Sâbit, Ebû Hanîfe, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1945.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadîs*, thk. Abdulkadir Ahmed Ata, Beyrut 1988.

Umerî, Nâdiye Muhammed Şerîf, *Neş'etü'l-Kiyâsi'l-Usûli ve Tatavvuruhu*, Kahire 1987/1407.

Uzunpostalcı, Mustafa, "Ebû Hanîfe", *DİA*, Ankara 1994.

Watt, W. Montgomery, *Islamic Surveys* (İslâmî Tetkikler: İslâm Felsefesi ve Kelâmı: Çev. Süleyman Ateş), Ankara, 1968.

-----, *İslâm Nedir?*, çev. Elif Rıza, Birleşik Yay., İstanbul, 1993.

Yavuz, Yunus Vehbi, Ebû Hanîfe'nin Hayatından Çizgiler ve Bıraktığı Miras, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri I), Kurav Yayınları, Bursa 2003.

-----, "Ebû Hanîfe 'yi Tanımak", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C. 15, sayı: 1-2, Ankara, 2002.

Yusuf Musa, Muhammed, *Târîhu'l-Fıkhi'l-İslâmî*, Mısır, 1378/1958.

Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk. trc. ve tlk. Şuayb el-Arnâvûd, Beyrut, 1402/1982.

-----, *Menâkıbü'l-İmam Ebî Hanîfe ve Sâhibeyhi Ebî Yûsuf ve Muhammed b. El-Hasen*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî Ebü'l-Vefâ el-Afğânî, Beyrut, 1419.

Zeydan, Abdülkerim, *el-Medhal li-Dirâseti's-Şerîati'l-İslâmiyye*, Bağdat 1969.